

בית הכנסת יגל יעקב

מאת ראובן גפני*

ממקדוניה לארץ-ישראל: המונסטירליס בירושלים

כמו עדות רבות אחרות ממזרח וממערב, בני העדה המונסטירית (יוצאי העיר מונסטיר-ביטולה שבמקדוניה) הגיעו ארצה טיפין טיפין במאות השנים האחרונות, במספרים קטנים מאוד ולא כקהילה מאורגנת. כך למשל בשנת 1839 נמנו במפקד יהודי ירושלים שערך משה מונטיפיורי 29 נפשות מתוך 13 משפחות יוצאות מונסטיר שהתגוררו בעיר.¹ גם בעשרות השנים שלאחר מפקד זה המשיכו יהודים בודדים לעלות ממקדוניה לארץ-ישראל, אבל אלו לא הקימו קהילה עצמאית ונפרדת של ממש, אלא נטמעו מן הסתם בקהילה הספרדית הרחבה, שהורכבה ממילא בעיקר מיוצאי אזור הבלקן והאימפריה העות'מאנית הרחבה.

מצב זה השתנה ככל הנראה בשלהי שנות השמונים של המאה הי"ט. העדות לכך היא הקמתם של שני בתי כנסת ליוצאי מונסטיר בירושלים, שפעלו במרחק קטן זה מזה, והמעידים על צוריקה המתרבים והולכים של בני העדה בעיר. בשנת 1888 הוקם בעיר בית הכנסת הראשון של בני העדה, יגל יעקב שמו, שפעל ברחוב הקראים בעיר העתיקה, ושבנו מתפללים עם עלות השחר ולפני התפילה יאמרו תהלים, ובחורף יאמרו תיקון חצות.² בית כנסת נוסף, חסד ואמת, הקימו בני העדה בשנת 1893 ברחוב המידאן בעיר העתיקה, סמוך לבית החולים הספרדי משגב לדך.³ על נסיבות הקמתם של שני בתי הכנסת הסמוכים זה לזה ועל מינוי בעלי התפקידים שבהם, סיפר יעקב אלעזר, שאביו יהודה שימש עשרות בשנים כאחד מנציגי העדה המונסטירית בפעילויות ציבוריות: 'בבואם לירושלים הם ארגנו לעצמם בית כנסת מיוחד ואף מוסדות חסד מיוחדים. משרבו העולים ממונטסטיר נתפלגה העדה ופתחה עוד בית כנסת. לרב ולשליח ציבור בבית כנסת זה הומלץ על אבא. וביום בהיר אחד באה משלחת מזקני העדה והציעו לו לעמוד בראשם ולהיות להם לרב לפה ולשליח ציבור. בתחילה היסס אבא, אולם בסוף קיבל על עצמו'.⁴

* ד"ר ראובן גפני, המחלקה ללימודי ארץ ישראל והראש האקדמי של המכינות, המכללה האקדמית כנרת.
¹ אלבוחר, מונסטיר, עמ' 320.

² א"מ לונץ, לוח ארץ-ישראל, תרס"ט, עמ' 7.

³ שם. יש שכינו בית כנסת זה, ככל הנראה בטעות, בית הכנסת אהבת חסד, וראו: פרימן, ספר הזיכרון, עמ' 83;
אלבוחר, מונסטיר, עמ' 337.

⁴ אלעזר, חצרות, עמ' 121.

בית הכנסת הראשון, יגל יעקב, נוסד כאמור בשנת 1888, ושכן ככל הנראה בשנים הראשונות בבית עץ פשוט וחריג למדי בירושלים. בית הכנסת נקרא כך לכבודו ועל שמו של הרב יעקב יוסף ישראל, ששימש באותה העת כרב ומו"צ (מורה צדק) בעיר מונסטיר עצמה.⁵ מעניין לציין כי באותן השנים חיבר הרב יעקב ישראל ספר ליקוטי תפילות ופירושים ששמו 'יגל יעקב', אך זה ראה אור בסופו של דבר רק בשנת 1900, באמצעות בנו בבלגראד. לפיכך אין לדעת כיום אם הספר נקרא כך בעקבות בית הכנסת שנקרא על שם הרב; או ההפך הוא הנכון, ובית הכנסת נקרא כך לכבודו של הרב, אחרי שזה כבר חיבר בכתב יד את ספרו השני 'יגל יעקב'.

יש הטוענים כי בשנותיו האחרונות הספיק הרב לעלות לארץ-ישראל,⁶ וזכה להכיר את בית הכנסת שנשא את שמו, אך אין כל ראייה לדבר.⁷

הגבאים שפעלו במהלך השנים בבית הכנסת יגל יעקב בעיר העתיקה השתייכו למשפחות ידועות מקרב בני העדה, כגון קלדרון, פדרו וארואיסטי.⁸ מעט מהווי החיים בבית הכנסת בשנים שפעל בעיר העתיקה, מתואר אף הוא בדבריו של יעקב אלעזר, שכאמור הכיר את בני העדה היטב מהסיפורים שסיפר לו אביו:

כל כך היה [אבא] משבח את בני 'עמד' אלה, שלמרות עניותם ידם היתה פתוחה וכל אחד נתן למעלה מכפי יכולתו, ביחוד בימים הנוראים. בערב יום הכיפורים נהגו להתפלל מנחה בשעה מוקדמת ולאחריה גמרו את ספר התהלים. בפרק זמן זה היו מתכנסים כמעט כל יחידי בית הכנסת, וזו היתה הזדמנות להם לחסל את כל חובותיהם. אלה שקנו מצוות – כגון עליות, משלים, מפטיר, פתיחת ההיכל, רימונים, נשיאת ספר תורה וכו' – וכן אלה שנדרו לבית הכנסת, לחזן ולשמש. כל אחד רצה להיכנס ליום הגדול כשהוא נקי מחובות. וכך בא אבי הביתה כשכיסו נפוח בכסף קטן.⁹

אף שהייתה זו עדה קטנה יחסית, הרי בני מונסטיר שבירושלים נודעו בכל רחבי העיר בפקחותם ובזריזותם, ובזכות זה היו עד מהרה לשם דבר בקרב יהודי ירושלים: 'הוא היה בן למשפחה

⁵ על הרב יעקב יוסף ישראל ראו לבל, גאות ושבר, עמ' 114-115. כן ראו בהקדמת בנו, יוסף יעקב ישראל, שהוציא לאור את הספר יגל יעקב (ישראל, יגל יעקב).

⁶ לבל, שם.

⁷ בקורות חייו של הרב, המפורטות בהקדמת בנו לספר יגל יעקב, שראה אור שנים אחדות לאחר פטירתו, אין לדבר כל זכר, ולכן קשה להאמין שאכן התרחש.

⁸ אלבוחר, מונסטיר, עמ' 337.

⁹ אלעזר, חצרות, עמ' 121.

שמוצאה ממונאסטיר שבמקדוניה, וכשאר בני מונאסטיר היה גם הוא בהיר שער ועיניים, היה להוט מנעוריו ללמוד לשונות, מתמטיקה ואסטרונומיה, ולעמוד על סודות האין סוף, נושא שהמונאסטירלים כולם עסקו בו [...].¹⁰

גם על מוצאם של בני העדה העתיקה התהלכו מאז ומתמיד אגדות שונות: 'המונאסטירלים סחרו בבדים, בשמן, בראקי ובדגים מלוחים והתפללו בבית כנסת שהיה בית העץ היחיד בירושלים. אבותיהם היו היהודים הרומניוטים, גזע עז וקדום שהגיע למקדוניה עוד בימי הרומאים. אלף שנים אחר כך התערבו בהם היהודים האדמונים שגורשו מהונגריה, ומאז נולדו להם בנות בהירות שער ובעלות חוש הומור נפלא'.¹¹

אל העיר החדשה

עם התרחבותה של העיר אל עבר השכונות שמחוץ לחומות ועם העלייה במספר בני העדה בירושלים, מצאו רבים מבני העדה את מקומם בשכונות השונות, ולא הוכרחו עוד להתרכז בעיר העתיקה. עם זאת, לפחות עד שנות השלושים המאוחרות עדיין פעלו שני בתי כנסת של יוצאי מונסטיר גם בעיר העתיקה.¹²

יהודים אחרים מבני העדה התגוררו בשכונות ימין משה, מזכרת משה, אהל משה, גיוראת אל ענב, שמאעה ורבות אחרות. לפחות באחת מהן, שכונת שמאעה (שערי ציון) שבגיא בן הנום, הקימו בני העדה בית כנסת, ואף על פי שלא היה זה רשמית בית כנסת מונסטירי, ברבות השנים נחשב לבית הכנסת של בני העדה, שהיו מייסדיו ומרבית מתפלליו.¹³

בשנות העשרים והשלושים התפתחה העיר עוד ועוד בעיקר לכיוון צפון ומערב, ואחת השכונות הגדולות שנבנו באותן השנים הייתה שכונת מקור ברוך. השכונה נוסדה בשנת 1924 והתרכזו בה תושבים בני כל העדות, מרביתם בני המעמד הבינוני. באותן השנים גדל עוד יותר מספרם של בני העדה בעיר, והוחלט להקים בית כנסת חדש ומרווח לבני העדה בשכונת מקור ברוך.

אבן הפינה לבית הכנסת הונחה ב-25 ביולי 1930, והוא נחנך באופן סופי ב-1932. שמו, יגל יעקב, הנציח בשנית את דמותו של יעקב יוסף ישראל, רבה הראשי האחרון של מונסטיר, וסביר שנקרא כך גם כדי לסמל את היותו המשך של בית הכנסת שפעל בעיר העתיקה תחת אותו השם

¹⁰ שלו, עשו, עמי' 40.

¹¹ שם, עמי' 218.

¹² אלבוחר, מונסטיר, עמי' 339.

¹³ ראו שם, עמי' 331, ובתעודות על השכונה, אה"מ, מכל XX.

במשך ארבעים שנה בקירוב; יש לציין כי גם לאחר הקמתו של בית הכנסת החדש במקור ברוך, המשיך גם בית הכנסת הישן ובעל אותו השם לפעול עוד שנים אחדות בעיר העתיקה, לצורכיהם של בני העדה שנותרו בתחומיה.

את הקמת בית הכנסת יזמו כמה מבני המשפחות שהיו פעילים גם בבתי הכנסת הקודמים בעיר העתיקה והחדשה: חיים א' נחמיאס, שלמה יוסף קאלדירון וגבריאל פאדרו.¹⁴ את הכסף לרכישת המגרש ולבניית הבית גייסו היזמים מעשרות משפחות מבני העדה, המונצחות כיום בשמותיהן על לוח הזיכרון המרכזי בבית הכנסת. שני בתי הכנסת המונסטירליים שבעיר העתיקה הרימו אף הם את תרומתם לבניין אחיהם הצעיר בעיר החדשה, כל אחד מהם בסכום מרשים של 120 לירות א"י. בית כנסת נוסף שעזר בבניית זה החדש היה בית הכנסת שהתפללו בו בני העדה בשכונת שמאעה (שערי ציון): על פי הכתוב בלוח הזיכרון שביגל יעקב, בית כנסת דל וקטן זה העביר לבנייה תרומה על סך 118.5 לא"י, וייתכן שהדבר היה סמוך לזמן סגירתו שלו עצמו, עם ההתדלדלות המתמדת של שכונת שערי ציון מתושביה היהודים, שהתרחשה באותן השנים ממש. בשנת תרצ"ה נחתם סופית ברבנות הראשית בירושלים כתב ההקדש של בניין בית הכנסת, ובו הצהירו המייסדים – שהיו האפוטרופסים הרשמיים – על מטרות הבניין ועל תקנותיו המשפטיות. בהצהרתם שבו והדגישו את אופיו העדתי המובהק של בית הכנסת ואת החובה להיצמד למנהגי מונסטיר המקוריים והוותיקים בתפילה:

שירשם בתור הקדש שלא ימכר ולא יגאל לעולם אלא ישמש במטרתו בתור מקום תפילה ליהודי מונסטיר לפי מנהגיהם [...] בית הכנסת הזה ישמש למקום תפילה ליהודי מונסטיר לפי מנהגי עירם [...] אחד מהאפוטרופסים הנ"ל יתמנה בהסכמת השניים האחרים לגבאי בית הכנסת, ויחיד הקהל יבחרו בעוד שני גבאים שהאחד מהם צריך להיות מיהודי מונסטיר. ושלושת הגבאים האלה יטפלו בכל העניינים הפנימיים של בית הכנסת [...] בהעדר אחד האפוטרופסים השנים האחרים ימנו אחר תחתיו. האפוטרופסים צריכים להיות דוקא מיהודי מונסטיר.¹⁵

הקפדה זו על מנהגי מונסטיר הייתה לאחר שנים אחדות לסלע מחלוקת בין המתפללים בבית הכנסת, וסופה שהתעמעמה והלכה עם חלוף השנים ועם פיזור של הקהילה המונסטירית בכל רחבי העיר.

¹⁴ אלבוחר, מונסטיר, עמ' 339.

¹⁵ שם, 338.

מתנת הסולטאן בבית הכנסת

כבר בשנותיו הראשונות נהיה בית הכנסת העדתי, כמתוכנן, למרכזה החברתי והדתי של הקהילה בירושלים. סמוך אליו התגוררו עשרות משפחות של בני העדה, ולצדו הוקם גם מוסד קהילתי שנקרא בשם 'עוזר דלים' ונועד לסייע לעניי העדה. בעצם קיומו שימר המוסד את אופיים של מוסדות בעלי מטרות זהות שפעלו עוד במונסטיר.¹⁶

החזנים בשנותיו הראשונות של בית הכנסת היו הרב אברהם עמיאל, משה נר-גאון וחיים כהן, וכשמישים בבית הכנסת שימשו דוד קמחי, שלום אג"י ויהושע חזן, שהתפלל בבית הכנסת כשבעים שנים תמימות עד לפטירתו.¹⁷

נוסח התפילה שנהג במקום בעשרות השנים הראשונות היה הנוסח המקובל במונסטיר עצמה, בהתאמה למטרותיו המובהקות של בית הכנסת בשעת ייסודו. כך למשל בעקבות המנהג המונסטירי נוספה בתפילה אמירה נוספת של 'קדיש' לציון גירוש ספרד שבעקבותיו הגיעו למונסטיר רבים מן היהודים שהתגוררו בה במאות השנים שלאחר מכן.¹⁸ מתפללי בית הכנסת הוותיקים אף זכרו שבעשרות השנים הראשונות בבית הכנסת הירושלמי היו נוהגים לומר בימים הנוראים פיוטים אחדים (ובכללם אולי גם הפיוט המרכזי, 'העוקד הנעקד והמזבח') גם בתרגום ללאדינו, כמנהגם של בתי כנסת במונסטיר וכהרגלם של זקני העדה.¹⁹ ואולם, הקפדה יתרה זו על 'מנהג המקום' הביאה לפחות בהזדמנות אחת לעימות פנימי בקרב מתפללי בית הכנסת. הדבר קרה בשנת 1936, ביום הכיפורים, שעה שעל התיבה עמד החזן מסיה אלצפן. אלצפן הקפיד להתפלל בנוסח התפילה שמקורו באראגון, כפי שנהוג היה במונסטיר עצמה מאות בשנים. אלא שמולו התייצבו מתפללים אחרים בטענה שבירושלים נגזרה גזרה כבר בשנת 1836 שכל הקהילות הספרדיות יתפללו רק בנוסח קסטיליה, ולא בנוסח אראגון, ולפיכך ביום הכיפורים יש להתפלל על פי הוראת התקנה הירושלמית הגורפת, ולא על פי מנהג מונסטיר. זאת, אגב, אף שבאותה השנה כבר נמנו לא מעט בתי כנסת ספרדיים בירושלים שלא הוקפד בהן על נוסח קסטיליה.²⁰

¹⁶ אורן, מונסטיר, עמ' 37.

¹⁷ אלבוחר, מונסטיר, עמ' 340.

¹⁸ ארליך, יד לקהילה, עמ' 22.

¹⁹ ריאיון עם מתפללים בבית הכנסת, אלול תשס"ג; ארליך, שם.

²⁰ ברנע, נוסח התפילה, עמ' 29.

גם תכנונו הפיזי של בית הכנסת אמור היה, על פי זיכרונם של ותיקי המקום, לשמר במשהו את מראם ואופיים של בתי הכנסת במונסטיר, שמקצתם כבר לא היו פעילים בשנה שהוקם בית הכנסת במקור ברוך. בתוך בית הכנסת החדש אף נקבעו שני פריטים יקרי ערך וייחודיים, שככל הנראה שימשו עוד בבתי הכנסת של בני העדה בעיר העתיקה: שעון עומד גדול המוצב כיום בפינה הדרומית-מזרחית של בית הכנסת, ומנורה מוזהבת ומרהיבה התלויה מעל לתיבה. לשני פריטים אלו נקשרו כמה וכמה סיפורים על אודות מקורם ועל האופן שבו התגלגלו דווקא לבית הכנסת של יוצאי מונסטיר.

על פי אחד הסיפורים שני הפריטים היו מתנתו האישית של הסולטן הטורקי עבדול חמיד לאחד מנאמניו היהודים, ששימש לו יועץ ספרים ושהסולטן שיתפו בכל התלבטויותיו וספקותיו. באחת הפעמים שהשיא לו היהודי עצות טובות, על פי הסיפור, החליט הסולטן להעניק לו את השעון ואת המנורה במתנה. אלא שהיהודי לא חפץ מסיבות שונות לקבל את המתנות לביתו, ועל כן שלחן לירושלים כדי שיעטרו את אחד מבתי הכנסת בעיר. עם הגיען לירושלים נערכה הגרלה בין בתי הכנסת, ולבסוף נפלו אלו בחלקו של בית הכנסת המונסטירי. על פי סיפור אחר, שאף מקורו שלו מוטל בספק, שני הפריטים הוענקו מן הסולטאן הישר לקהילת יהודי מונסטיר, לאחר שבאחד מביקוריו של הסולטן במקדוניה הצילו אחד מיהודי העיר, אשר ראה בחלומו כי מנסים להרעיל את הסולטן, ומנע ממנו לאכול את ארוחת הבוקר שהוכנה בעבורו מבעוד יום...²¹

ואולם, אפילו אם מקורם של הסיפורים הללו הוא במסורת עממית ותו לא, הרי אין ספק שעצם קיומם מעיד על היחס המיוחד שזכה לו בית הכנסת כולו, ובייחוד שני הפריטים הללו, מצד כל בני העדה בעיר.

שערי אורה: הרב חזקיה שבת ופעילותו בבית הכנסת

בבתי כנסת ספרדיים רבים שהוקמו בירושלים בשלהי המאה הי"ט פעלו ישיבות קטנות שקיבצו בתוכם כמה עשרות לומדים בגילים שונים – פעמים רבות מבוגרים או קשישים – שהפכו את בתי הכנסת למקומות של תורה בה במידה שהיו מקומות של תפילה יום-יומית. בבתי הכנסת של יוצאי מונסטיר בעיר העתיקה לא פעלה על פי הידוע לנו ישיבה כזאת, אף שבמונסטיר עצמה היו כמה וכמה ישיבות שפעלו שנים ארוכות וש בני העדה כולם התגאו מאוד על פעילותן בעיר. מצב זה השתנה, לפחות בירושלים, עם החלטתו של הרב חזקיה שבת יהושע לפתוח בתוך בית הכנסת יגל

²¹ על פי ריאיון עם השמש הוותיק של בית הכנסת, יהושע חזן, בשנת תשס"א, שזכר את בית הכנסת מאז ייסודו.

יעקב שבמקור ברוך ישיבה חדשה, שהוא עצמו יעמוד בראשה ושה ילמדו תלמידי חכמים מן העדה הספרדית מדי יום ביומו.

הרב חזקיה שבתאי היה ראב"ד (ראש אבות בתי הדין) של העדה הספרדית בירושלים משנת תרפ"ח. הוא נולד בסלוניקי בשנת תרכ"ב (1862), ועלה ארצה עם משפחתו כשהיה כבן שש. עד שהיה בן שמונה-עשרה למד לצד אביו בישיבת חסד אל בעיר העתיקה. אחר כך היה למורה, לשד"ר ולמעין דיין-נווד, שעבר במהלך חייו בעשרות קהילות יהודיות בכל רחבי ארצות הים התיכון, ושימש ברבנות באופן רשמי או רשמי למחצה במקומות רבים ומגוונים. בין היתר ביקר ושימש ברבנות ובדיינות בגייברלטר, בבוכארה, בדרום אמריקה, בתוניס, בטריפולי וכן בארץ-ישראל בעיר יפו, ושם אף נתמנה לרב הספרדי בשנת תר"ס. לאחר מכן נסע לחלב, ושם שימש ברבנות בשנים 1909-1927. בשנת 1928 הוזמן מטעם ועד העדה הספרדית בעיר לכהן כראב"ד העדה הספרדית בעיר, ובה נשאר עד יומו האחרון. חמש-עשרה שנים לאחר עלייתו, בשנת תשי"ג, כשהיה הרב חזקיה שבתאי כבר כבן 81, החליט לקרב אליו קבוצת תלמידי חכמים 'רשומים' (מובהקים) כדי שילמדו בצוותא, ולצורך כך גייס נדבנים שהקימו עמו במשותף את ישיבת שערי אורה.²²

בחיפושיו אחר מקום שתפעל בו הישיבה ביקש הרב מפרנסי יגל יעקב, הסמוך למקום מגוריו, להתיר לו להשתמש לצורך זה בבית הכנסת המונסטירי, שבו שימש גם כרב.²³ משניתנה הרשות הוקמה הישיבה בבית הכנסת באופן רשמי.

סדר היום בישיבה נחלק כך שהלומדים עסקו הן בלימוד הש"ס, הן בהלכה, הן בלימודי קבלה. זמני הלימוד היו אחר הצהריים ובערב, ובערבי ראשי חודשים התאספו כולם לאמירת תהלים בצוותא, להצלחתם של כל הנבדנים שהרימו תרומה לפעילותה של הישיבה. חודש אלול כולו, כך הוחלט, יוקדש ללימוד משניות ותנ"ך בלבד.²⁴

בחוברת שפרסמה הישיבה כעשר שנים לאחר ייסודה, פורטו כל שמות התורמים לישיבה, והלומדים עצמם התחייבו ללמוד להצלחתם ובריאותם:

שישיבתנו שערי אורה נוסדה בשנת תשי"ג על ידי הח"מ בהשתדלות אנשי חסד החרדים אל דבר ה' בהרמת דגל התורה [...] ואני תפילה לאבינו שבשמים השומע תפילת כל פה שישלח להם פעלם ושכרם, ככתוב 'עץ חיים היא למחזיקים בה'. וזכות התורה הקדושה אשר לומדים

²² שבתאי, דברי חזקיהו, עמ' 9-2.

²³ ראו: רשימת הנדבות לבית היתומים הספרדי בירושלים, ת"ש-תשי"ד, עמ' 23; אלבוחר, מונסטיר, עמ' 340.

²⁴ ישיבת שערי אורה נוסדה בחודש סיון תשי"ג, ירושלים תשי"ד.

הרבנים יום ביום כל ישראל וביחוד לשם המחזיקים יגן בעדם ולתת להם ברכה ועושר וכבוד ואריכות ימים ושנים אכי"ר [אמן כן יהי רצון].²⁵

עם תלמידי החכמים הנודעים בירושלים, שלמדו בישיבת שערי אורה ולימדו בה, נמנים הרב אליהו מערבי, ר' יצחק הדאיה (בנו של ראש ישיבת בית אל, הרב עובדיה הדאיה), הרב חיים בגאיו,²⁶ ר' מרדכי מיוחס,²⁷ ר' יוסף שעיו ואחרים.²⁸

ביקול קורא' ששבה הישיבה ופרסמה בשנת 1956, לאחר פטירתו של הרב שבת, פירוט מנהלי הישיבה ביתר אריכות את מטרותיה של הישיבה ואת מטרותיהם הם לאחר פטירתו של ראש הישיבה ומייסדה:

בשעה זו, עם אתחלתא דגאולה, אשר בחד צור ישראל אחינו הנידחים מגולת ישמעאל נוהרים לארצנו, הם זקוקים למדריכים רוחניים אשר יתוו להם את השתתפותם המלאה בבנין הארץ על פי רוח ישראל סבא, אך לדאבון לבנו אין לנו לספק להם רועים נאמנים חדורי רוח התורה והש"ס. אי לזאת, לפני מספר שנים, גאון הדור, הראב"ד, הרב ר' חזקיה שבת זצ"ל, יסד את ישיבת שערי אורה להגדלת קרן התורה [...] אחרי פטירת הרה"ג זצ"ל ההנהלה החדשה שמה לה למטרה לחנך אברכים ולהכשירם למורי הוראה ודיינים בישראל ובגולה, כי אם אין גדיים אין תיישים.²⁹

בסופו של דבר התקיימה הישיבה בבית הכנסת ככל הנראה עוד שנים מספר, ולאחר מכן עברה למעונה החדש, בבית הכנסת מדרש מטלון, המצוי מעבר לרחוב אלפנדרי.³⁰

'אלה נזכרה ונפשנו עליהם תשתוחח': הנצחת השואה בבית הכנסת

²⁵ ש.ם.

²⁶ על הרב חיים בגאיו ראו עמ' .

²⁷ על הרב מרדכי מיוחס, ראש השוחטים הספרדים בירושלים, ראו עמ' XX.

²⁸ סיטון, משכילי העיר, עמ' 220.

²⁹ מובא אצל אלבוחר, מונסטיר, עמ' 342.

³⁰ ריאיון עם הרב אפרים לוי, תשרי תשס"ט.

בתוך בית הכנסת, על לוח הזיכרון המרכזי והמרשים המחולק לשני חלקים, אפשר למצוא בצדו הימני את רשימת התורמים לבית הכנסת, ובצדו השמאלי עניין אחר לחלוטין – דברי זיכרון לקהילת יהודי מונסטיר שהושמדה במלחמת העולם השנייה בידי הנאצים.

יהודי מקדוניה גורשו מעריהם ב-11 במרס 1943, ורוכזו כולם בסקופיה. לאחר שהושארו שם במצב קשה במיוחד, גורשו גם משם עד לאותו סוף חודש. בתום מסע של שמונה ימים מפרכים ובתנאים תת-אנושיים הגיעו לטרבלינקה והומתו שם. מתוך כלל היהודים שגורשו, ושמונו מעל לשבעת אלפים נפש, היו 3,013 יהודים ממונטסטר.

בהגיע הבשורות המרות לירושלים התאבלו בני הקהילה מרה על בני עדתם; רבים מהם היו קרובי משפחתם הישירים או הרחוקים של בני הקהילה בירושלים. כדי להנציח בבית הכנסת את זכר הנרצחים חיבר ככל הנראה כבר באותה השנה אחד ממתפללי בית הכנסת קינה מיוחדת לעילוי נשמתם של הנרצחים, וזו נקבעה בצמוד ללוח הזיכרון המרכזי לתורמים לבית הכנסת:

אלה נזכרה ונפשנו עליהם תשתוחח / קול יללה נשמיע ומספד מר נביע
על חללי בת עמי נתאבל בדמי / אשר נערפו בידי זאבי ערב נאצים חיתו טרף
מדי שנה נשא קינה ביגון ומגינה / בערב ר"ח ניסן את נשמות אחינו נזכירה
נייליל על שברנו בהעדר אם על בנים / בחורים וזקנים נשים ועוללים עם יונקי שדים
על אלה נתאבל מרה ושחוחי קומה / לא-להי ישראל נשא כפים

א-ל מלא רחמים צור שוכן במרומים / המצא מנוחה נכונה תחת כנפי השכינה
במעלות קדושים וטהורים כזהר הרקיע מזהירים / את נשמות הורינו אחינו ואחיותינו בנינו
ובנותינו וכל בני מונסטיר קהלתנו / שנפלו חלל ודמם הנקי נשפך כמים
בידי זרים בני עולה טמאי ידים / על משכבם ינוחו בשלום ובגן עדן תהיה מנוחתם
זכור ה' כל מענינו והשב להם כגמולם / שפוך עליהם זעמך ונקם את נקמת דם עבדיך
וחוסה נא על שארית פליטתנו והשב את שביטנו / השיבנו ה' אליך ונשובה חדש ימינו כקדם.

כיום אין ודאות בנוגע לזהותו של מחבר הקינה; ככל הנראה היה זה יצחק אלכסנדרוני או החזן המקומי הוותיק של בית הכנסת, אברהם עמיאל, אף על פי שלא היה ממונטסטר על פי מוצאו.³¹

³¹ ארליך, קינה. תודתי לאלקנה ארליך על שהתיר לי לעיין במחקרו; הנ"ל, יד לקהילה, עמ' 22.

כפי שנכתב בקינה עצמה, את קהילת מונסטיר שהושמדה בשואה נהגו בני העדה להזכיר במשך עשרות שנים בכל שנה בבית הכנסת לא ביום ההשמדה עצמו, שהיה ככל הנראה במהלך חודש ניסן, כי אם בערב ראש חודש ניסן, בהתאמה להלכה הקובעת כי בחודש ניסן עצמו אין מתאבלים. שנים ארוכות הייתה האזכרה לבני הקהילה בבית הכנסת יגל יעקב מושכת אליה מאות רבות של יהודים מבני העדה, שהגיעו לירושלים מכל רחבי הארץ במיוחד לצורך ההשתתפות בטקס. את הטקס הנהיג אז יצחק אלכסנדרוני, ותבניתו הייתה קבועה למדי: לאחר תפילת ערבית נאמרים כמה פרקי תהלים, ולאחר מכן נפתח ארון הקודש ואחד הנוכחים הוותיקים קורא בפני הקהל את חזון 'העצמות היבשות' מספר יחזקאל, המסתיים בפסוקי נחמה. לאחר מכן מודלקים שש נרות כנגד ששת מיליון הנרצחים, והקינה כולה נקראת בקול רם. במהלך הטקס נושאים כמה מבני הקהילה או אנשי רוח אחרים דברים מענייניו של הטקס או על תולדות הקהילה, ולבסוף נוהגים המשתתפים לאכול 'ברכות' – מיני מזונות, פרות, ירקות ושתייה, שעליהם מברכים בקול רם ובצוותא.³²

שנים ארוכות שימש הטקס גם כמפגש חברתי שנתי שבו פגשו זה את זה ותיקי העדה וצאצאיה, ובמהלך הטקס אף ניזומו לא אחת מפעלי הנצחה ומחקר נוספים.³³ כך למשל הספר 'גאות ושברי' של חוקרת יהדות יוגוסלביה ג'ני לבל, נולד לאחר שביקרה במקום ונפגשה עם הניצולים ובני הקהילה, ב'בית הכנסת היחיד ומיוחד', כלשונה. בשנים האחרונות התדלדל מאוד מספר המשתתפים בטקס, שכן בני הקהילה התפזרו בכל העיר ובכל רחבי הארץ, והזקנים שזכרו את קורות אותן השנים כבר הלכו כמעט כולם לעולמם. אמנם ותיקי המתפללים והעדה הקפידו לקיים את הטקס למרות זאת מדי שנה בשנה, אולם חוששים שבשנים הקרובות יתבטל הטקס מאליו, וכך תבוא אל קצה מסורת קהילתית ייחודית ומרגשת במיוחד.

ביקור בבית הכנסת

בשנים האחרונות, כאמור, אין כמעט עוד יוצאי מונסטיר המתפללים בו בקביעות, וודאי לא בכל ימות השבוע. רק בימים הנוראים עוד התקבצו במשך שנים ארוכות כמה מוותיקי העדה ובני משפחותיהם והגיעו לשם כך מכל רחבי העיר. עם זאת בית הכנסת ממשיך לתפקד כסדרו, ומשמש כבית כנסת שכונתי שמתפללים בו עשרות מבני השכונה ממגוון עדות. בשנים האחרונות אף פועל

³² על בית הכנסת והנצחת קהילת מונסטיר שהושמדה בשואה ראו גם ארליך, טקס ועדה, עמ' 12-15.

³³ לבל, מרעיון למעשה, עמ' 32.

במקום כולל אברכים, לכן במרבית שעות היום ובמרבית ימות השבוע בית הכנסת פתוח, ואפשר לבקר בו.

בתוך בית הכנסת מבחינים כמובן בלוחות הזיכרון והקינה הגדולים, בשעון ובמנורה המוזהבת (שהפכה זה מכבר ממנורת שמן למנורת חשמל...) בארון הקודש הנאה ובחופת החתנים המצויה משמאלו. עוד אפשר להבחין במספר רב של לוחות זיכרון קטנים, שעליהם מונצחים שמותיהם של רבים ממתפללי בית הכנסת הקבועים לאורך השנים.

בתחתית לוח הקינה על הנרצחים בשואה מופיע שם נוסף: 'ברוך משולם בן שרה הי"ד, נפל במעלה עקרבים י"ב באדר ב' תשי"ד'. ברוך משולם נולד במונסטיר (ביטולה) בשנת 1934, ובהיותו בן חודשים אחדים עלה לארץ עם הוריו. הכניסה בשערי הארץ הייתה כרוכה בקשיים מרובים, שכן לא נמצאה עבורו אשרת כניסה לארץ. בירושלים התפללו בני המשפחה שנים ארוכות בבית הכנסת, ולאחר נפילתו בקרב העקוב מדם במעלה עקרבים, ביקשה משפחתו להנציח את זכרו על אותו הלוח שבו מונצחים בני הקהילה שהושמדו בשואה.